

RECENZJE, OMÓWIENIA, NOTY

Mizející české jazykové ostrůvky v Rusku na počátku 21. století

Disappearing Czech language islands in Russia at the beginning of the 21st century

MARIE ČECHOVÁ

Západočeská univerzita v Plzni

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8041-9463>

E-mail: m-cechova@seznam.cz

Je všeobecně známo, že Češi žijí roztroušeně po celém světě. Sledování češtiny v různých zemích se věnovala řada lingvistů, nejen Čechů. Např. o Čechách v Americe už před lety psali Karel Kučera, Alena Jaklová, jiní o češtině v Chorvatsku, další se zaměřili na češtinu v Rusku a na Ukrajině. Nejznámější z této oblasti jsou asi práce manželů Jančákových o řeči reemigrantů z Volyně. Nejnovější je pak publikace Sergeje Skorvida *České etnojazykové ostrovy v Rusku na počátku 21. století* (Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových, 2024). Ten se i o jejich práci opírá, podrobuje je místy kritickému rozboru, např. právem odmítá názor, že cizí badatelé podceňují vlivy nového prostředí (s. 37). Z vlastní zkušenosti víme, že tyto vlivy s délkou pobytu postupně sílí, až v dalších generacích převáží.

This is an open access article licensed under the Creative Commons BY-ND 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>). © Copyright by the Author(s)

Je záslužné, že autor, tentokrát Rus, zmapoval české jazykové ostrůvky v Rusku, jež vznikaly na severním Kavkaze od 60. let 19. století, popsal tato severokavkazská česká nářečí (2 skupiny) a i české nářečí západosibiřské, vzniklé při druhotné migraci do Omské oblasti. Zachytil tak pravděpodobně poslední etapu jejich života. Po nějaké době by pravděpodobně už nebylo co sledovat. S. Skorvid věnoval sběru a zpracovávání řečového materiálu dlouhá léta svého života, v představované knize vydal výsledky své práce. Ta poskytuje kompletní pohled na uvedené nářeční skupiny, shrnuje autorovo zkoumání nářečních variet češtiny, jež se dochovaly v několika českých vesnických komunitách na území Ruska na začátku 21. století, jak je zachytil terénní výzkum jeho a jeho studentů (nahrávky spontánních projevů byly pořízeny v letech 2009–2019) na černomořském pobřeží severního Kavkazu, v okolí Novorossijska aj., dále pak v Omské oblasti na západní Sibiři.

K názvu publikace: Je výstižný, až na charakterizační přívlastek *etnojazykové*. První komponent složeniny navozuje v příjemci myšlenku, že kniha bude pojednávat i o materiální a duchovní kultuře vedle jazykové (jak naznačuje druhý její komponent). Očekávali bychom tedy i výklad o způsobu obživy, o polním hospodářství, o řemeslech a obchodu, o obydlích a jejich výzdobě, o zvycích, včetně náboženských. O tom jsou sice v souvislosti se slovní zásobou zmínky, ale soustavný a souvislý pohled kniha nenabízí, proto bych na místě autorově v názvu komponent *etno-* vypustila. Název by tak přesněji vystihoval obsah knihy. Jazykový rozbor je důkladný, bohužel autor opomněl některé připomínky recenzentů, takže neodstranil všechna nedopatření, na některá zde poukážu.

Celková výstavba textu je dobře promyšlená: *Předmluva, Úvod, Kapitola 1. K historii českých přistěhovaleckých enkláv a jejich nářečí v Rusku, Kapitola 2. Genetické charakteristiky českých přistěhovaleckých nářečí v Rusku: fonetika a morfologie, Kapitola 3. Vliv východoslovanského jazykového okolí na hláskoslovná a akcentologická specifika českých variet v Rusku, Kapitola 4. Změny vzniklé v důsledku kontaktu s ruštinou a inovační procesy v morfologii českých přistěhovaleckých nářečí v Rusku, Kapitola 5. Proměny dědictví výchozích nářečí a mezijazyková interference v syntaxi českých variet v Rusku, Kapitola 6. Rozvrstvení slovní zásoby českých nářečí v Rusku, Závěr, Ukázky souvislých projevů, Literatura, Obrazová příloha, Abstrakt a Summary.*

Předmluva je poděkováním všem spolupracovníkům, respondentům a posuzovatelům autorova spisu. V úvodu je nastíněna historie přistěhovaleckých českých komunit do oblasti severokavkazské, převážně z jihozápadních a severovýchodních Čech, a západosibiřské, pocházejících především z oblasti severovýchodních Čech (z dřívějších deseti osad zbyly tři), takže řeč přistěhovaleckých komunit nese rysy těchto nářečí a tu S. Skorvid výstižně a podrobně popisuje. Poskytuje čtenáři rovněž sociolingvistické informace, např. o rodišti předků dotazovaných, pokud jim je známo, ne-

bo jež autor zjistil či rozpoznal na základě jejich mluvy. Vítejte zde umístěnou mapu, zachycující komplexně česká nářečí v Rusku.

Postupuje se od historie českých přistěhovaleckých enkláv (kapitola 1.) ke genetickým charakteristikám těchto nářečí po stránce fonetické a morfologické (kap. 2), odtud k vlivům východoslovanského jazykového prostředí na jejich hláskosloví a akcentologii (3. kap.), pak přes změny v morfologii (kap. 4) k proměnám syntaktickým (kap. 5) až po změny lexikální a slovtvorné (mluví se o rozvrstvení slovní zásoby, kap. 6). Asi bych na autorově místě popis začínala právě od lexikální a slovtvorné složky češtiny, protože ty jsou nejtěsněji spjaty s reálným životem, a pak postoupila k jevům gramatickým. Ale postup S. Skorvida je přijatelný.

Po připomenutí starších popisů řeči těchto regionů a přistěhovaleckých komunit následují kapitoly o stavu jejich řeči. (Držíme transkripci, kterou autor zvolil, takže např. vyslovované *ch* zapisujeme spolu s ním *x*.)

Kapitola druhá uvádí z hláskoslovných rysů jihočeských nebo šířeji jihozápadočeských nářečí u kavkazských nářečí mj. tyto: :

- krátké *e* v infinitivech *nest, donest, přivest, kvject, pect*
- občasně dloužení *-i* v koncovce nom. a také ak. pl. životných maskulin (*kluci, medvjedi*)
- *n-* v předponě *ne-* u neurčitých zájmen a příslovci na místě *ň-* (*nehdo, neco, nehda, nák*)
- disimilace *g* *babijce, přejtím*.

Z tvaroslovných jevů uvádí všeobecně známé ustrnulé tvary posesivních adjektiv na *-ovo/-ino*, např. *taťinkovo bratr* i *taťinkovo sestra*; *mám je se d'edouškovo Kateřina říkalo* – tvary na *-ú/-u*, označující rodinu a rodinné příslušníky: *Vena Luzumu, k tej Faňe Němcu*.

Autor tvrdí, že ojediněle se vyskytl i tvar na *-ojc*: *já sem Dušánkojc*. (Přitom tento tvar je v -jzč. nářečí dosud živý.)

Autor nalézá i na západní Sibiři tyto severovýchodočeské jevy:

- *ej* za *í* po ostrých sykavkách *cejxa, blíske lesejka, na vozejékax*
- dlouhé *í* v infinitivech typu *vodníst* a „nadměrná délka“ v základu substantiv, jako *kúsa, zejma* (mluví zde i dále nepřesně, neterminologicky o základech místo kořenech slov, základem se totiž někdy míní slovtvorný základ, jindy kmen, proto není vhodné ho používat)
- krácení *í, ú* v koncovkách a příponách, někdy i „v základu“ slov: *pjet klucu, padesát sídmim roku, taťinek, kmotříček, s košíčkem, mlíko, jíst*; mělo by být popořadě: v kořenu slova (viz poznámku výše), v příponách (rozuměj slovtvorných a kmenotvorných) a pak v koncovkách (=tvarotvorných příponách)

– ne zcela důsledná výslovnost v jako neslabičného *u* na konci i na začátku slabiky či obouřetného *w* mezi samohláskami: *dříu, pruňi; mladí d'eučátka; bez oucasy, tak to uejskali, s unukama mluwi*.

Zřetelné jsou zde rysy východočeského tvarosloví: koncovka *-oj* v 3. a 6. pádě. sg. životných maskulin (*mladimu kuukoj; jednomu Ukrajincoj; k tátoj; po taťinkoj*), *-ú/-u* v nom. sg. mask. posesivních adjektiv mask. *Širelu, Vondru*.

Vcelku je situace v přistěhovaleckých nářečích po stránce gramatické komplikovaná, mísí se nářeční rysy jihozápadočeské a severovýchodočeské s vlivem ruským a ukrajinským, proto je pro čtenáře přínosná přehledná tabulka na s. 48 a 49, přinášející výsledky srovnání přistěhovaleckých nářečí.

Kapitola třetí se soustřeďuje na vliv východoslovanského jazykového okolí na hláskoslovné, jak píše S. S. (výstižnější by bylo je označit jako hláskové), a akcentologické zvláštnosti řeči Čechů ve zkoumaných lokalitách (místo použitého: zkoumaných variet češtiny, domníváme se, že o ně nejde). Nejprve se soustředí na poměry přízvukové. Za specifikum považuje přesouvání přízvuku z první slabiky slova doprava. Toto posouvání považuje za rys zděděný z výchozích českých dialektů, zesílený kontaktem s východoslovanskými jazyky, postihuje jejich vokalismus, např. dloužení přízvučného vokálu a redukci nepřízvučných vokálů, širokou výslovnost *i*, podobnou ukrajinskému (až ke splnutí s [e]), nebo až k ztotožnění s ruským [ы], pronikání *šč* na místo *šř*...

Kapitola čtvrtá se věnuje řečovým změnám vlivem kontaktu s ruštinou a ukrajinštinou, přejímání koncovek z ruské deklinace (přijeli sme na hranicu a na hranice nás provjeřají), soustřeďuje se i na to, že je „v paradigmatu sloves... nadměrně časté vypouštění tvarů pomocného slovesa *být* ...“, ale tady jde o vypouštění tvarů slovesa *být* v řečové praxi přistěhovačů. Poukazuje se i na užívání opisných tvarů imperativu 1. os. pl. typu *dávej poprosíme*, podle ruského *daŭai nonpocum*. Za nejvýznamnější vliv východoslovanského prostředí na češtinu ve zkoumaných oblastech pokládá S. Skorvid zánik kategorie životnosti substantiv v plurálu. Příčinu mj. spatřuje v tendenci po vyrovnání kmene (tu sleduje i u slovesných tvarů) odstraňováním souhláskových alternací (d'edečki), ale pozoruje i opačný proces, vedoucí k šíření tvarů s alternacemi do ostatních pádů: *na kluci, za Češi*, složitý stav komentuje:

Dospěli jsme k závěru, že synkretismus tvarů nom. a ak. pl. animat, známý též českým nářečím na Ukrajině, je poplatný systémovému vlivu východní slovanštiny a jeho výsledkem je pružně stabilní stav odlišný jak od výchozího stavu českého, tak od stavu ve východoslovanských jazycích, které na něj působily.

Uvažuje i o tom, že nemuselo jít výlučně o vliv dominantního jazyka, ale že „tyto variety dovádějí do důsledků vývojové tendence známé v nářečích na mateřském území.“ Podotýkáme, že nejde o variety, tedy o celý jazykový systém, ale o tvarové

varianty. Všímá si i proniknutí severovýchodočeské koncovky 3. a 6. pádu. sg. *-oj* životných maskulin (a někdy i neuter označujících zvířecí mláďata) do 6. pádu sg. neživotných maskulin a také neuter v nářečí severokavkazské Anastasijevky, např.: *na Kaukázaj, v Novoros 'ijskoj, v druhim domoj, u kluboj*.

5. kapitola, zaměřená na syntax, pojednává o vybraných jevech syntagmatických (ve svých výkladech téměř nepřekračuje hranici věty), zvláště z hlediska mezijazykové interference. Autor pozoruje častý výskyt infinitivních konstrukcí – pod vlivem okolního prostředí – na místě, kde čeština upřednostňuje věty s verbem finitem. Sleduje dále vypouštění spony *být* v přítomnosti (potom byl strejček Jouza / to můj kmoťříček), nahrazování posesivního *mít* ruskou konstrukcí *u* + 2. pád se slovesem *být* a další změny v užívání pádů, bezpředložkových i předložkových konstrukcí (d'et' i taťinka bilo šest; u mne sin je v Herm'aniji / žeňil se na Němk'e)... Vedle předložkových konstrukcí (autor mluví nepřesně o vazbách, ale o ně v případě nerekných spojení nejde): *posle vojni/válki* byly z dominantního jazyka okolí přejímány rovněž spojovací výrazy: *a* ustupuje *i*, *ale* vytlačuje spojka *no*, *nebo* pak *ili*, z podřadicích se používá časová spojka *pok'a* přípustková *xot'*. Probírá také rozšíření tzv. es-Satz vět (*Es zog uns nach Hause*) českého typu *Domu nás to táhlo* – viz slovosled (navzdory jeho absenci v ruštině), říká jim věty s pronominálním subjektem, ale jde o věty jednočlenné (tedy bezpodmítné), pasus o pronominálním subjektu je tedy problematický, viz V. Šmilauer nebo F. Kopečný o tzv. zdánlivém podmětu, jindy jde o částici, viz M. Čechová a kol. *Čeština – řeč a jazyk*. Problémy terminologické nejsou v knize ojedinělé, autor ani neodkazuje na žádnou současnou gramatiku, takže se čtenář nedozví, odkud termíny pocházejí.

6. kapitola přibližuje čtenáři rozvrstvení slovní zásoby v řeči českých přistěhovačů. (Autor někdy mluví o přistěhovalcích, jindy o přestěhovalcích, nepostřehli jsme rozdíl mezi užitím obou výrazů.) Charakterizuje lexikální rozdíly mezi podskupinami českých nářečí v užším smyslu. Imenuje některé jihozápadočeské lexémy užívané v okolí Novorossijska aj., např. *d'edoušek, húde* 'děvče', *slepka, bajzik* 'pes', *lox* 'sklep, nejčkin', 'ted'. Ze severovýchodočeských lexémů uvádí *kvítka, topán* 'krocan', *putka* 'slepice', *túčko* 'kolečko', *handra* 'hadr' aj. Tady nalezneme mezi severovýchodočeskými slovy názvy jídel, prvky popisu lidových tradic při svatbě, znázornění „místního a domácího prostředí“ a „člověka“, jak se uvádí, ve shodě s ČJA. V tom spočívá i zdůvodnění našeho názoru, že by bylo bývalo možné a vhodné umístit tuto kapitolu na začátek knihy a tak otevřít pohled na život české komunity, poskytnout čtenáři jistý vhled do jazykového obrazu světa přistěhovačů.

Pětistránkový závěr je velmi dobře zpracován: Přehledně shrnuje závažná sdělení předchozích kapitol a přináší výhled do budoucna:

Úkolem do příštích let zůstává zpracování prepisů všech nahrávek pořízených v letech 2009–2019 do podoby přijatelné pro vytvoření korpusu textů, který by mohl sloužit jako

materiálová báze budoucím badatelům. Jednou z perspektiv dalšího výzkumu v této oblasti by byla systematická konfrontace faktů zjištěných při analýze českých nářečí v Rusku s charakteristikami různých variet češtiny na Ukrajině. Korpus českých nářečních textů z území Ruska a šířeji z postsovětského prostoru by mohl přispět k budoucímu symetrickému popisu jednotlivých variet češtiny, roztroušených po celém světě (s. 137).

Podle Skorvida v popsáných lokalitách český krajanský život nekončí, ale nedozvím se v čem a jak pokračuje. Jazykový prvek v různých krajanských aktivitách zvláště na severním Kavkazu, je stále přítomen.

Ucelenější pohled na řeč českých přistěhovalců umožňuje 6 ukázek jejich souvislých projevů. Připojena je i obrazová příloha. Obsahuje pohledy na krajinu, v níž se Češi usadili, celkový obraz vesnic s několika významnými budovami a fotografie přistěhovalců. Nejcenější je fotografie nápisu na náhrobku, škoda, že je jen jedna. Ani z dvou ukázek psaného projevu (stránka ze soutěžní eseje a stránka z modlitby) si nemůžeme učinit celkovou představu o psaném projevu přistěhovalců. Další případné zobrazující materiály by čtenáři bezpochyby pomohly při studiu náročných lingvistických výkladů.

Bohatý seznam literatury svědčí o erudovanosti autorově, chybějí však současné základní mluvnické, přitom snad právem předpokládáme, že s některými z nich autor pracoval, bez odkazu na ně však není patrné, odkud pocházejí některá tvrzení.

Prameny a literatura

- KUČERA, K. (1989). *Český jazyk v USA*. Praha: UK.
- JANČÁKOVÁ, J. a JANČÁK, P. (20024), *Mluva českých reemigrantů z Ukrajiny*. Praha: Karolinum.
- JAKLOVÁ, A. (2010). *Čechoamerická periodika 19. a 20. století*. Praha: Academia.
- NEKULA, M. (2021). O češtině ve světě: Slovo úvodem. *Naše řeč*, 104(5), 281–283.
- ŠÍCHOVÁ, K. (2023/24). Jazykové kompetence druhé generace mluvčích češtiny jako zděděného jazyka. *Český jazyk a literatura*, 74, 172–178.